

УДК 159.923.2

О 36

Анна ОГАР

СУПЕРЕЧЛИВІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ “КОНЦЕПТ”

У статті окреслено такі дискусійні аспекти трактування поняття “концепт”, як вербалізація, структура, класифікація. Стверджено актуальність трактування його як частково вербалізованого феномену. Доведено стратифікаційний характер концепта та визначено критерії його класифікації.

Ключові слова: *концепт, вербалізація концепту, структура концепту, класифікація, вербалізатор, концептор, ядро концепту, периферія концепту.*

Постановка проблеми. Історія лінгвістичних учень ще не знала такого періоду інтенсивного розвитку, яким стало все ХХ століття і початок ХХІ: постійні, безперервні методологічні перевороти дають підстави кваліфікувати ситуацію в мовознавстві як перманентну [7, 24]. Саме на цей період припадає кардинальне переосмислення мови та її явищ у руслі визначення спільної для мови, культури, свідомості онтологічної платформи, що зумовило зміни в науково-лінгвістичній парадигмі, становлення неофункціоналізму з його когнітивним і комунікативним напрямками, формулювання настанови на розгляд мови як відображення структур людської свідомості, мислення, пізнання [3, 24]. Дослідження глибинного зв'язку когнітивних структур пізнання й мовних форм, способів концептуалізації культурних схем посилили увагу лінгвістів до поняття “концепт”.

Аналіз останніх досліджень. Термін “концепт” латинського походження: *conceptus* – поняття від *conspicere* – збирати, вбирати у себе; представляти; уявляти, формулювати; утворювати, зачати тощо [12, 306]. Зародження вчення про концепт пов'язують із

працями П. Абеяра, який розумів його як згусток смислу, гранично суб'єктивну форму відображення [11, 11]. Переломним етапом у історії концептуальних досліджень став 1928 р.: С. Акольдов-Алексеев у статті “Коцепт і слово” окреслив концепт як специфічне утворення – результат узагальнення невизначеної множини предметів того самого роду [10, 45]. До середини минулого століття в науковій літературі “концепт” не сприймався як термін, тоді як 80-ті рр. ознаменувалися повноправним його функціонуванням у зв'язку з бурхливим розвитком когнітивного напряму в лінгвістиці, який довів імовірність аналізу ментальних структур. Актуальність цих досліджень підтверджують праці українських і зарубіжних учених – А. Бабушкіна, А. Вежбицької, І. Голубовської, С. Жаботинської, В. Жайворонка, В. Карасика, В. Кононенка, О. Кубрякової, Д. Лихачова, В. Маслової, П. Мацьківа, М. Піменової, З. Попової, О. Селіванової, М. Скаб, Ю. Степанова, Й. Стернина та ін. Загалом у науці склалося два підходи до осмислення цього поняття – лінгвокогнітивний і лінгвокультурологічний [11, 12].

Лінгвокогнітивний підхід до розгляду концепту домінує у працях українських дослідників І. Голубовської та В. Жайворонка. Концепт, за І. Голубовською, – це комплекс культурно детермінованих уявлень про предмет, певне культурно зумовлене ментальне утворення [3, 108 – 110]. В. Жайворонко прив'язує концепт до мовної проєкції: “мовна одиниця функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово-концепт – вмістилище узагальненого культурного смислу (сенсу), що дає підстави уважати мовну одиницю культурним концептом” [4, 10].

В інтерпретації О. Кубрякової, концепт – це “термін, що слугує для пояснення одиниць ментальних та психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, що виражає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної у людській психіці” [9, 90]. О. Селіванова обстоює думку про концепт як “інформаційну когнітивну структуру свідомості, певним чином організовану та вбудовану до колективної чи індивідуальної концептосистеми” [12, 318].

Трагування поняття “концепт” пов’язане з певними труднощами, зумовленими відсутністю спеціального терміна на позначення поняття з асоціативно-образними, емотивними й оцінними значеннями, характерними лінгвальним величинам [2, 27].

Мета дослідження – окреслити суперечливі аспекти поняття “концепт”.

Численність дефініцій концепту спричинилася до дискусій, передусім у питанні вербалізації концепту. Думки учених розділились: одні допускають можливість повної вербалізації концепту (А. Бабушкін); другі обстоюють його невербальну природу: концепт – це чистий смисл, що не набув мовних форм як першосмисл (В. Колесов); треті (вони завоювали найбільше прихильників) бачать концепт частково вербалізованим феноменом [12, 310 – 311].

Ментальна природа концепту спричинює його закритість для безпосереднього вивчення: його унаслідують вербалізатори. Саме слово, його вербальна дефініція фіксують результати когнітивних зусиль людського розуму [1, 223], хоча реалізує концепт не повністю: слово своїм значенням об’єктивує лише окремі, важливі для повідомлення концептуальних ознак, передача яких входить у інтенцію мовця. Отож слово, як і всяка номінація, – це тільки ключ, що “відкриває для людини концепт як одиницю мисленневої діяльності та дає змогу користуватися ним” [15, 38]. Концепт може і не мати словесного вираження. Це стосується передусім тих концептів, які пов’язані з тактильними, смаковими, нюховими відчуттями, що пояснюється складністю їхньої категоризації, тому їх репрезентують сполучення слів [6, 103 – 104]. Проекція у мові стосується як концепту загалом, так і різних його планів, оскільки у процесі мисленневої діяльності він виявляє ті чи ті свої аспекти, активізує різні ознаки, не всі з яких мовно виражені. Те саме слово у різних комунікативних ситуаціях може презентувати різні концептуальні ознаки або різні концепти, залежно від комунікативних потреб, об’єму, кількості і якості тієї інформації, яку мовець хоче передати в комунікативному акті, від семантичних можливостей слова [15, 38]. Проте не тільки слово, сукупність мовних засобів не можуть повністю передати концепт, бо, по-перше, він, як результат індивідуального пізнання, потребує комплексних засобів вираження; а по-друге, є об’ємним і не має

чіткої структури. Виразити концепт повністю неможливо, як і неможливо зафіксувати усіх мовних засобів його втілення [6, 108]. Іноді необхідно застосовувати словосполучення, розгорнуті дескрипції та навіть цілі тексти, щоб передати смисл у найповнішому об'ємі [15, 37]. Характерною особливістю реалізації концептуальних систем у мові є те, що той самий зміст можна передати альтернативними засобами, хоча мова й накладає об'єктивні обмеження, а певні засоби мови мають свої діапазони вираження значень [9, 313]. Тож тезу про те, що концепт не обов'язково позначається однослівно, вважають аксіоматичною [1, 98], тобто концепт опредмечується як універбально, так і полівербально. Мовні засоби вираження концепту можуть бути різними: лексеми та фразеологічні одиниці; вільні словосполучення; речення; тексти і сукупності текстів – для експлікування складних, абстрактних чи індивідуально-авторських концептів [15, 38]. Ключові критерії виділення мовних засобів, що найчастіше маніфестують концепт (ключових або базових слів-репрезентантів), – це частотність, достатня абстрактність і загальновідомість [13, 61 – 62].

Н. Фоміних уводить у науковий обіг поняття “концептор”. Концепт – це інваріант, а у мові його втілюють концептори, що постають як варіанти та варіації [16, 177]. Концептори – варіанти, різні за своєю мовною репрезентацією: слово, фразеологізм, словосполучення, речення, текст або його фрагмент. Варіації – це словозмінні парадигми і словотвірні ряди (гнізда).

Наявність концепту як одиниці мислення не завжди передбачає наявність мовної одиниці для його вербалізації. Такий погляд породжує проблему лакуарності. Розрізняють лексичні, семантичні та когнітивні (концептуальні) лакуни. Лексична лакуна – це відсутність у системі мови слова, стійкого словосполучення при наявності відповідної потенційної семеми у лексичній парадигмі мови (*стародята* супроти *молодята*) і, відповідно, концепту. Семантична лакуна передбачає відсутність і слова, і семеми (скажімо, “підійти і заговорити”), але присутність концепту. Когнітивна лакуна – це відсутність і слова, і концепту, тобто певне явище народ не пізнав, не концептуалізував (скажімо, характерна для японського лігнвокультурного простору семема “усамітнене мовчання на природі”) [15, 46].

Щодо структури концепту наявна інша суперечність. Сьогодні в лінгвістиці то наголошують на недоцільності стратифікації концепту [11, 19], то обстоюють думку про його структурованість, наполягаючи водночас на нечіткому характері цієї структури, її розмитості [10, 59]. Це пов'язано з динамічним функціонуванням концепту: він постійно актуалізує різні свої аспекти, зближується, накладається або співіснує поряд із іншими такими ж одиницями. Концепт – це цілісна ментальна одиниця, утворена тісним переплетенням елементів, що отримують різне теоретичне обґрунтування. Згідно з працями В. Маслової, З. Попової, Й. Стерніна, концепт складається з компонентів (концептуальних ознак), тобто окремих ознак об'єктивного чи суб'єктивного світів, відображених у свідомості диференційовано та диференційованих за ступенем абстрактності [10, 60; 15, 60]. М. Піменова ці ознаки вважає необхідними й достатніми для ідентифікації предмета чи явища і класифікує їх як мотивувальні, образні, поняттєві й ціннісні [14, 84], В. Карасик – як ціннісні, образні, поняттєві [6, 91], а В. Маслова – і фактуальні елементи, і те, що робить його фактом культури: вихідну форму (етимологію), згорнуту до основних ознак історію, сучасні асоціації, оцінки, конотації [10, 60]. Отже, наскрізними у концепті є поняттєві, образні та ціннісні ознаки. Поняттєвий вимір концепту презентує дефініція його вербалізаторів, образний – його перцептивні й когнітивні складники, ціннісний відображає вагомість психічного утворення [6, 107].

Більшість учених, зокрема О. Селіванова, обстоює ядрно-периферійний принцип організації концептів. У їх трактуванні ядру відповідає пропозиційна (відносно істинна, несуперечлива) інформація, а периферії – асоціативно-термінальна (метафорична) і модус – оцінно-емотивний компонент [12, 47]. Схожий розподіл пропонує Ж. Краснобаєва-Чорна: ядро концепту співвідносне зі словниковими дефініціями його вербалізаторів, а периферія – передовсім із асоціаціями [8, 6]. Польову модель концепту на основі критерію наочності/абстрактності розробили З. Попова і Й. Стернін. Дослідники підкреслюють, що концепт як одиниця структурованого знання має організацію, але не чітку. Його ядро формують прототипи з найбільшою чуттєво-наочною конкретністю, найперші найяскравіші образи, тоді як абстрактніші образи утворюють периферію [15, 60]. Обидва погляди дещо суперечать один одному, адже

найперші найяскравіші образи можуть мати метафоричний або ж оцінний характер, що особливо актуально для концептів із тривалою історією: архаїчне мислення закарбувало в них не завжди науково обґрунтовані ознаки. В. Маслова вважає, що ядро концепту охоплює основні поняття, а периферія – те, що внесла культура, традиції, досвід [10, 62]. П. Мацьків пропонує розрізняти у когнітивній структурі домінантні та визначальні змістові характеристики, а також ті, що перебувають із ними у відношеннях додаткової дистрибуції [11, 48]. Беззаперечним видається визнання того факту, що деякі компоненти у концепті з певних причин вагоміші, хоча критерії такого відбору (істинність, чуттєва наочність, ототожнення зі значенням вербалізаторів) суперечливі.

Наостанок, щодо класифікації концептів. Полімерність концептуального простору вимагає певного упорядкування, типологічної диференціації. Принципи виділення концептів, їх таксономія та побудова ієрархізованої системи – питання дискусійні у лінгвістичній літературі. Спроби наукової презентації класифікаційних характеристик концептів доволі ґрунтовні та охоплюють широкий спектр когнітивних структур [5; 14], але навіть вони не відображають усього типологічного розмаїття концептів.

Так, П. Мацьків пропонує розрізняти предметні (вербалізовані словами з конкретним значенням), концепти-гештальти (об'єктивовані абстрактною лексикою), типологічні (репрезентовані лексикою з просторовим значенням), емоційні концепти (їх презентують назви почуттів та емоцій) [11, 17].

Трьохчленну класифікацію концептів обстоює М. Піменова, розподіляючи всі репрезентовані у мові концепти на три поняттєві класи: базові концепти, концепти-дескриптори та концепти-релятиви [14, 81]. Базові – космічні, соціальні та психічніні (духовні) – формують основу мови й усїєї картини світу. Клас космічних концептів охоплює субкласи концептів: а) метеорологічні (*погода, сніг*); б) біологічні (*людина, рослина*), побудовані на поняттєвих опозиціях “живе-неживе”, “створене людиною-природою”, “людина-нелюдина”, харчові (*ритуальна їжа, національна кухня*), соматичні (*тіло, голова*), перцептивні (*зір, нюх*); в) ландшафтні (*поле, океан, дорога*); г) предметні (*завод, посуд*). Клас соціальних концептів

утворюють: а) концепти країн (*Україна, держава*); б) соціального статусу (*еліта, вчений*); в) національності (*німець, американець*); г) влади та управління (*демократія, диктатура*); ґ) інтерперсональних стосунків (*вплив, соборність, війна*); д) моральні, або етичні, концепти (*честь, совість, зрада*); е) концепти занять (*ремесло, гра*); є) релігійних понять (*святий, ікона*). Клас психічних (духовних) концептів формують концепти внутрішнього світу (*душа, дух*): а) характеру (терпеливість, гордість); б) емоцій (*радість, злість*); в) ментальності (*думка, пам'ять, розум*).

Концепти-дескриптори пояснюють базові концепти. Серед них розрізняють: дименціональні (категоризують різні виміри: розмір, об'єм, глибина тощо); квалітативні (виражають якість: тепло-холод, твердість-м'якість); квантитативні (виражають кількість: один, багато, достатньо). Концепти-релятиви реалізують типи відношень: концепти-оцінки (смачно-несмачно, корисно-некорисно); концепти-позиції (навпроти, близько-далеко); концепти-привативи (свій-чужий, брати-давати, включати-виключати).

Особливої уваги потребують типи концептів, основою яких є певний параметр. За ознакою з'яви у національній концептосфері концепти поділяють на питомі (зародилися в національній концептосфері – *князь*), запозичені (перенесені з інших концептосфер, показником чого, зазвичай, є запозичене слово – *ідея*).

За ознакою розвитку структури концепти поділяють на ті, що розвиваються (активно використовуються, розширюють свою структуру новими ознаками), і ті, які застигли (їхня структура не доповнюється новими ознаками, що пов'язано передусім із зникненням реалій, ілюстрацією цього є перехід слова-репрезентанта з активного лексикуону у пасивний).

За ознакою первинності концепти поділяють на первинні/основні та вторинні/похідні: перші з'явилися раніше і послуговували підґрунтям для розвитку вторинних, на які вказують похідні слова.

За ознакою актуальності концепти бувають провідні/ключові (широко представлені у пареміологічному фонді, фольклорі, художній літературі) і другорядні (менш актуальні, їхні репрезентанти менш частотні) [14, 82 – 84].

Перегукуються класифікаційні типи концептів, запропоновані А. Бабушкіним [1, 54 – 91], З. Поповою та Й. Стерніним [15, 72 – 74]. На основі аналізу типів знань, виражених мовним знаком,

виокремлюють різні типи концептів: уявлення, схеми, поняття, фрейми, сценарії (скрипти), гештальти [15, 72 – 74]. Уявлення – це узагальнений чуттєво-наочний образ предмета та явища, репрезентований у мові лексичними одиницями конкретної семантики. А. Бабушкін цю структуру репрезентації знань іменує мислительною картинкою – дискретною одиницею “галереї образів” у колективній свідомості носіїв мови [1, 54]. Схема – це концепт, представлений певною узагальненою просторово-графічною чи контурною схемою; це гіперонім із ослабленим образом (скажімо, дерево схематично бачиться як стовбур і крона). Концепт, що складається з найзагальніших суттєвих раціонально відображених та осмислених ознак предмета чи явища, – це поняття. Фрейм як різновид концепту відзначений багатоконпонентністю й об’ємністю. Окрім схеми сцен (фрейма), розрізняють схеми подій (сценарії). Сценарій (скрипт) – послідовність кількох епізодів у часі, це стереотипні епізоди з ознакою руху, розвитку. Гештальт – комплексна, цілісна функціональна мислиннева структура, що упорядковує багатоманіття окремих явищ у свідомості.

За смисловим обсягом, або ступенем внутрішньоструктурної організації, концепти поділяють на макроконцепти (багатовимірні, складні), що мають розгалужену асоціативно-вербальну сітку смислових зв’язків, і мікроконцепти (одновимірні, прості), семантична сітка яких структурується лише в якомусь одному напрямку; базові (ключові, основні, домінантні, опорні, найважливіші) вирізняються на основі ієрархічної організації як ментальні одиниці загально-поняттєвого рівня. Концепти також розподіляють за способом відображення дійсності на репродуктивні (відтворювані, онтологічні), що виявляють безпосереднє наочне відображення дійсності, та продуктивні (творчі, метафоричні) – як вияв опосередкованого відображення дійсності [5, 61].

Науковець О. Селіванова пропонує поділяти концепти за параметром суб’єкта концептуалізації на ідіоконцепти (властиві свідомості окремого індивіда), узуальні (характерні для певної групи), етноконцепти (властиві всім представникам етнічної спільноти), загальнолюдські (відомі усьому людству та запрезентовані у різних мовах) [12, 316].

Вербальний аспект концептів також породжує їхні диференціації. А. Бабушкін розрізняє лексичні та фразеологічні концепти [1, 98]. Такий поділ вимагає уточнення: правильніше було б сказати концепти, вербалізовані лексичними чи фразеологічними засобами мови [15, 77]. Ці типи не викликають сумнівів у дослідників. Дискусійним постає виокремлення синтаксичних концептів: їх характеризують як типові пропозиції, застигли у структурі простого речення [15, 82]. В. Маслова обґрунтовує поділ концептів на прості (представленні одним словом) і складні (словосполученням чи реченням) [10, 53]. Також концепти можуть бути стійкими (мають у мові постійні засоби репрезентації, актуальні для мислення та комунікації, регулярно вербалізовані) та нестійкими (не мають закріплених засобів вербалізації, перебувають у нестабільному стані формування, глибоко особисті, вербалізовані рідко або зовсім не вербалізовані) [15, 39].

Висновки. Як бачимо, термін “концепт” – складний, суперечливий і багатоаспектний феномен. Дискутуються питання про структуру концепту (то наголошують на недоцільності його стратифікації, то на його структурованості), вербалізації (концепт – повністю вербалізована одиниця, частково або зовсім не вербалізована) та класифікації (за різними параметрами: з’ява у концептосфері, розвиток структури, первинність, актуальність, типи знання, смисловий обсяг тощо). Неоднозначно вчені визначають підхід, у межах якого здійснюють трактування концепту, актуалізуючи когнітивний, культурологічний, інтегративний аспекти.

Перспективним видається дослідження інших аспектів концепту, зокрема його зв’язок з поняттям і значенням.

Література

1. Бабушкін А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личносная и национальная специфика : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / Бабушкін Анатолій Павлович. – Воронеж, 1997. – 330 с.
2. Вільчинська Т. Основні підходи до визначення концепту в лінгвістичній парадигмі / Тетяна Вільчинська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія :

Мовознавство. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – Вип. 2 (17) 2007 – 1 (18) 2008. – С. 26 – 33.

3. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира : [монография] / И.А. Голубовская. – К. : Издательско-полиграфический центр “Киевский университет”, 2002. – 293 с.

4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

5. Іващенко В.Л. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору / В.Л. Іващенко // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 54 – 61.

6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

7. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі / Михайло Кочерган // Мовознавство. – 2003. – № 5. – С. 24 – 29.

8. Краснобаева-Чорна Ж.В. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / Ж.В. Краснобаева-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

9. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина ; [под общей редакцией Е.С. Кубряковой]. – М., 1997. – 245 с.

10. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие / В.А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.

11. Мацьків П. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі : [монографія] / Петро Мацьків. – Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.

12. Селіванова О.О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке : [монографічне видання] / Олена Селіванова. – Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. – 488 с.

13. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта / И.А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : научное издание / [под ред. И.А. Стернина]. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2001. – С. 58 – 65.

14. Пименова М.В. Коды культуры и проблема классификации концептов / М.В. Пименова // Язык. Текст. Дискурс : Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК. – Выпуск 5 / [под ред. проф. Г.Н. Манаенко]. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 79 – 86.

15. Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 192 с.

16. Фоминых Н.В. Концепт, концептор и художественный текст / Н.В. Фоминых // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : научное издание / [под ред. И.А. Стернина]. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2001. – С. 176 – 179.

Огар Анна. Противоречивые аспекты понятия “концепт”.

Статья посвящена рассмотрению дискуссионных вопросов понятия концепт – вопросов вербализации, структуры, классификации. Обоснована актуальность толкования концепта как частично вербализованного феномена. Сделан вывод о стратификационном характере концепта та определены критерии его классификации.

Ключевые слова: концепт, вербализация концепта, структура концепта, классификация, вербализатор, концептор, ядро концепта, периферия концепта.

Ohar Anna. Controversial aspects of the term *concept*. The article deals with controversial aspects of understanding the term *concept*: verbalization, structure, classification. The urgency of understanding it as a partially verbalized phenomenon is affirmed. Stratification character of the concept is proved and the criteria of its classification are determined.

Key words: concept, concept verbalization, concept structure, classification, verbalizator, conceptor, concept core, concept periphery.